कात्यायनः । "सत्यं मिथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्व्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधमिति" । तत्र सत्योत्तरं यथा रूपकशतमह्यन्धारयतीत्युक्ते सत्यन्धारयामीति । यथाह । "साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता" । मिथ्योत्तरन्तु नाहन्धारयामीति । तथा च कात्यायनः । "अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम् । मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः" इति । तच्च मिथ्योत्तरञ्च तुर्विधम् । "मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः । अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधमिति" । प्रत्यवस्कन्दनन्नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलब्धमिति वा । यथाह नारदः "अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतमिति" । प्राङ्न्यायोत्तरन्तु यत्राभियुक्त एवं ब्रूयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति । उक्तञ्च कात्यायनेन "आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि । सोऽभिधेयोजितः पूर्व्वं प्राङ्न्यायश्च स उच्यते" इति । एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानाम् उत्तरवदाभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धं स्पष्टीकृतञ्च स्मृत्यन्तरे । "सन्दिग्धमन्यत् प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरम्भवेत् । यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थन्तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये" इति । तत्र सन्दिग्धम् सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतम्, सुवर्णशतम्माषशतं वेति । प्रकृतादन्यत् यथा सुवर्णशताद्यभियोगे पणशतन्धारयामीति । अत्यल्पं सुवर्णशताभियोगे पञ्च धारयामीति । अतिभूरि सुवर्णशताभियोगे द्विशतन्धारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतन्नान्यदिति । व्यस्तपदम् । ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा सुवर्णशताभियोगे अनेनाहन्ताड़ित इति । अव्यापि देशस्थानादिविशेषणाव्यापि । यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्व्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति पूर्व्वपक्षे लिखिते क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थं यथा सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राड्विवाकः सभ्योवार्थी वान्यस्मै धारयतीति निगूढार्थम् आकुलं पूर्व्वापरविरुद्धम् । यथा सुवर्णशताभियोगे कृते सत्यं गृहीतन्न धारयामीति । व्याख्यागम्यम् दुःश्लिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन अन्यदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितॄणामभियोगे गृहीतं शतं वचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र पितुर्वचनात् सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति । अन्याय्यं न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन वृद्ध्या गृहीतं वृद्धिरेव दत्ता न मूलमिति अभियोगे सत्यं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति । उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां सङ्करोनिरस्तः । यथाह कात्यायनः । "पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैवैकदेशे च सङ्करात्तदनुत्तरमिति" । अनुत्तरत्वे कारणन्तेनैवोक्तम् । "नचैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः । नचार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयमिति" । मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोः क्रिया- प्राप्नोति । "मिथ्या क्रिया पूर्व्ववादे कारणे प्रतिवादिनीति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णशतं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तञ्चेति । कारणप्राङ्न्यायसङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् । "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियामिति" । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र च प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्रय सङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तञ्च रूपशतं तु न गृहीतं वस्त्रविषये पूर्व्वन्यायेन पराजित इति । एवञ्चतुःसङ्करेऽपि । एतेषाञ्चानुत्तरत्वं यौगपद्येन । तस्य तस्यांशस्य तेन तेन विनाऽसिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानाञ्चेच्छया भवति यत्र पुनरुभयोः सङ्करे यस्य प्रभूतार्थविषयत्वन्तत्क्रियोपादानेन पूर्व्वं व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः पश्चादल्पविषकोत्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । यत्र च सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य सङ्करस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । सम्प्रतिपत्तौ क्रियाभावात् । यथाहारीतेन "मिथ्योत्तरङ्कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे । सत्यं वापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्" इत्युक्तोक्तम् । "यत् प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् । उत्तरन्तत्र तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथा" । सङ्कीर्णम्भवतीति शेषः शेषायेच्छया ऐच्छिकः क्रमो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थं यथाऽनेन सुवर्णं